

ULOGE I ZNAČENJA RELIGIJE U STRADANJU VUKOVARA '91. GODINE I U OBNOVI VUKOVARA U POSLIJERATNOM RAZDOBLJU

prof. dr. sc. Vine Mihaljević

SAŽETAK: *Religija je imala značajnu ulogu u vukovarskom stradanju '91. godine. Nekoliko fenomenoloških socioreligijskih vidova, u kontekstu stvarne situacije u kojoj se s jedne strane nalazila Srpska pravoslavna crkva, svetosavlje - u funkciji naglašene ratne retorike srpske oružane agresije na Vukovar '91. odnosno na Republiku Hrvatsku, a s druge pak strane Katolička crkva koja se nalazila zajedno sa svojim vjerničkim zajednicama i s drugim stanovnicima Vukovara – zatočena, zarobljena i prognana, jasno otkrivaju i pokazuju zbiljsku (ne)moć religije u vukovarskom stradanju '91. godine. Religija ima također naglašenu ulogu i značenje u obnovi, revitalizaciji, rekonstrukciji, ponovnom strukturiranju društvenog, kulturnog i religijskog života u Vukovaru u razdoblju nakon Domovinskog rata kao i u suvremenom, aktualnom vukovarskom društvu i kulturi.*

KLJUČNE RIJEČI: religija, kršćanstvo, Katolička crkva, Srpska pravoslavna crkva, rat, Vukovar

Summary: *Religija je imala značajnu ulogu u vukovarskom stradanju '91. godine. Nekoliko fenomenoloških socioreligijskih vidova, u kontekstu stvarne situacije u kojoj se s jedne strane nalazila Srpska pravoslavna crkva, svetosavlje - u funkciji naglašene ratne retorike srpske oružane agresije na Vukovar '91. odnosno na Republiku Hrvatsku, a s druge pak strane Katolička crkva koja se nalazila zajedno sa svojim vjerničkim zajednicama i s drugim stanovnicima Vukovara – zatočena, zarobljena i prognana, jasno otkrivaju i pokazuju zbiljsku (ne)moć religije u vukovarskom stradanju '91. godine. Religija ima također naglašenu ulogu i značenje u obnovi, revitalizaciji, rekonstrukciji, ponovnom strukturiranju društvenog, kulturnog i religijskog života u Vukovaru u razdoblju nakon Domovinskog rata kao i u suvremenom, aktualnom vukovarskom društvu i kulturi.*

Keywords: Religion, Christianity, Catholic Church, Serbian Orthodox Church, War, Vukovar

UVOD

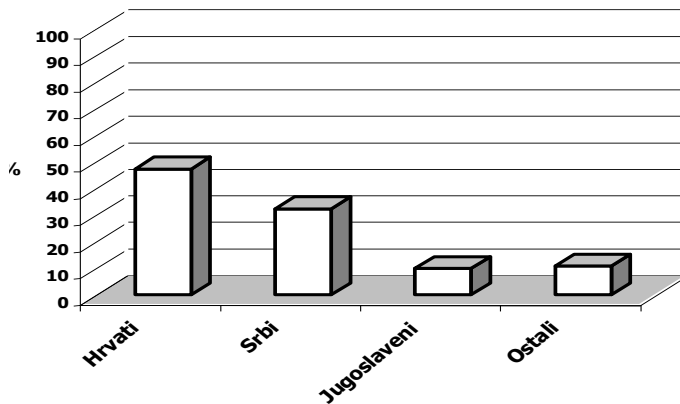
U ovom radu bit će riječi samo o nekim fenomenološkim socioreligijskim pokazateljima koji govore o značenju i ulozi religije tijekom srpske oružane agresije na Vukovar '91. godine, odnosno na Republiku Hrvatsku, zatim o njenoj ulozi i značenju u obnovi cjelokupnog života grada Vukovara i na kraju njenu znatnu ulogu u povratku prognanika u Vukovar i stvaranju mira, pomirenja, praštanja, tolerancije i novoga suživota. Tako će prije svega biti riječ o nacionalnoj i konfesionalnoj pripadnosti stanovnika naselja Vukovar prema službenom popisu stanovništva Republike Hrvatske iz 1991. godine, zatim o dominantnim religijskim institucijama u Vukovaru '91., odnosno o Katoličkoj crkvi u kontekstu vukovarskog stradanja '91. s jedne i o Srpskoj pravoslavnoj crkvi, svetosavlju, u naglašenoj društvenoj funkciji ratne retorike srpske oružane agresije na Vukovar s druge strane, o vukovarskim franjevcima, religijskim grupama po skloništima i podrumima, o religioznom iskustvu zatočenih vukovarskih branitelja, civila i ranjenika te o nekim aktualnim demokratskim, društvenim smjernicama religije u stvaranju povjerenja, očuvanju mira te izgradnji ekumenizma i religijskog dijaloga.

Treba napomenuti da je tema o ulozi i značenju religije u srpskoj agresiji na Vukovar vrlo složena i ovaj tekst nema pretenzija na iscrpnost nego je riječ samo o nekim njenim socioreligijskim sastavnicama.

Nacionalna i konfesionalna pripadnost stanovnika naselja Vukovar

Prema službenom popisu stanovništva 1991. godine, u narodnosnom smislu, predratno stanovništvo grada Vukovara čine najvećim dijelom Hrvati i Srbi. Tako je prema tom popisu, uoči Domovinskog rata, u naselju Vukovar od ukupno 44639 stanovnika živjelo 21065 Hrvata, 14425 Srba, 4355 Jugoslavena, 1428 Rusina i Ukrajinaca, 694 Mađara, 194 Muslimana, 147 Slovaka, 94 Nijemca, 65 Slovenaca, 32 Čeha, 8 Talijana, Židova 6, 47 regionalno izjašnjenih te ostalih i nepoznatih 2079.¹

Graf 1: Narodnosni sastav naselja Vukovar prema popisu stanovništva 1991.

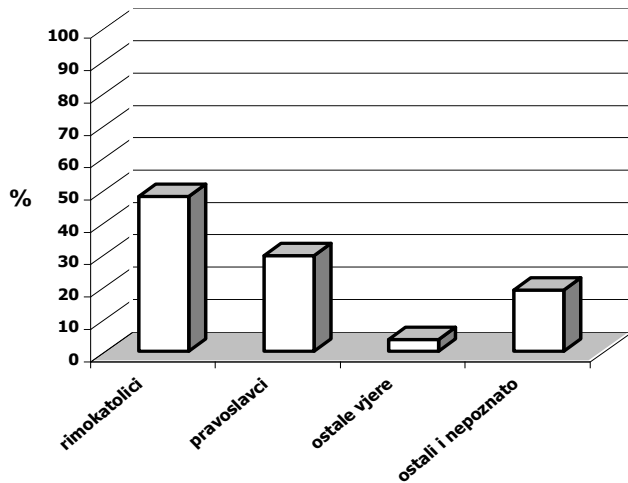

Narodnosna statistika uglavnom određuje i religijsku/konfesionalnu pripadnost stanovnika naselja Vukovara. Tako je prema popisu stanovništva 1991. godine od ukupno 44639 stanovnika naselja Vukovara živjelo 21368 rimokatolika, 13208 pravoslavaca, 1224 grkokatolika, 279 muslimana, 120 evangelika, 1 Židov te 8439 ostalih i nepoznatih. Naime, u naselju Vukovar bilo je 47,9%

¹ Republika Hrvatska, Državni zavod za statistiku, *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880-1991. po naseljima*, Zagreb 1998., 3319-3333.

rimokatolika, 29,6% pravoslavaca, 3,6% pripadnika ostalih vjera te 18,9% ostalih i nepoznatih.

Graf 2: Vjerski sastav stanovništva naselja Vukovar prema popisu iz 1991. godine

Navedeni podaci popisa stanovništva prije Domovinskog rata u Vukovaru jasno govore o tome da su prevladavala dva naroda i dosljedno tome u religijskom smislu i dvije konfesije: Katolička crkva i Srpska pravoslavna crkva. Pored dvije dominantne konfesije i dva naroda, u Vukovaru je bilo više vjerskih zajednica i brojne različite nacionalnosti. Imajući u vidu navedene činjenice, vidljivo je kako grad Vukovar obilježavaju multikulturalnost, multikonfesionalnost i multinacionalnost, a stanovništvo je bilo u velikoj mjeri religijski indiferentno, sekularizirano i ateizirano, što pokazuje činjenica da je prema popisu stanovništva iz 1981. godine u naselju Vukovar bila blizu jedna trećina (28,16%) Jugoslavena.² Nakon nekoliko demografskih pokazatelja, u sljedećem tekstu bit će riječi o ulozi Katoličke crkve i Srpske pravoslavne crkve u vukovarskom stradanju '91. godine.

Srpska pravoslavna crkva i stradanje Vukovara '91.

Kako smo istaknuli, dvije vjerske zajednice Katolička crkva i Srpska pravoslavna crkva, koje su društveno i politički negativno vrednovane u bivšem totalitarnom komunističkom

² Republika Hrvatska. Državni zavod za statistiku, *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880 - 1991. po naseljima*, 3333.

režimu,³ u bitnom obilježavaju religijsku odnosno kršćansku situaciju naselja Vukovar. Postavlja se naime pitanje kako su se one ponašale za vrijeme vukovarskog stradanja '91. godine?

Srpska pravoslavna crkva⁴ povlači svoje episkope, pravoslavno svećenstvo iz Hrvatske. Iz Vukovara povlači i pravoslavno svećenstvo i svoje vjernike na sigurna mjesta u obližnja srpska sela ili u susjednu Republiku Srbiju. Srpska pravoslavna crkva devedesetih godina prošlog stoljeća imala je parohije koje su do 1991. godine pripadale Sremskoj dijecezi, a danas pripadaju Osječko-poljskoj i baranjskoj eparhiji s tri arhijerejska namjesništva: Baranjsko, Vukovarsko i Osječko. Arhijerejsko namesništvo Vukovara, sa sjedištem u Vukovaru, ima parohije Borovonaseljsku u Borovu Naselju, prvu parohiju Vukovara sv. Nikole i drugu parohiju Prepodobne matere Paraskeve na Dobroj Vodi.

3 Usp. J. Kukić, *Budućnost religije*, Matica Hrvatska, Split 1991., 27. 187-205; N. Skledar, *Zbilja religije. Religija o sebi i u socio-kulturnom kontekstu*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1991., 184.

4 Ovdje treba napomenuti da „pravoslavan“ se odnosi na pravoslavno, ortodoksnu ili Istočnu crkvu, a u istočne kršćane ubrajaju se pripadnici monofizitskih crkava nakon Halkidonskog sabora 451. godine. Nakon velikog raskola 1054. godine nastaju Zapadna rimokatolička i Istočna crkva sa središtem u Konstantinopolu, središtem Istočnog rimskog i Bizanetskog carstva. Riječ pak „ortodoksan“ (grčki orthodoxos) znači „pravovjeran“, ali tu riječ krivo prevode slavenski prevoditelji s „pravoslavan“ te je taj prijevod prevladao u upotrebi i danas, kako ističe prof. dr. Kolarić, i označava „člana istočne Crkve koja se 1054. godine odijelila od Rimokatoličke crkve“ (J. Kolarić, *Pravoslavni, Veritas, Revija sv. Antuna Padovanskoga*, Zagreb, 1985, 16). Srpska pravoslavna crkva nastaje djelovanjem sv. Save (1176 - 1235) koji je zajedno sa svojim ocem utemeljio srpsku državu. Godine 1219. Srbija je dobila arhiepiskopa Savu koji je ustoličen u Niceji, a sjedište je bilo u Žižu, a za vrijeme uspona političke moći Srbije Stefana Dušana (1331-1355) godine 1346. Dušan se proglašava carem Srbâ i Grkâ i utemeljuje srpsku patrijaršiju sa sjedištem u Peći koju Carigradska crkva priznaje 1375. godine. (Kolarić, *Pravoslavni*, 132-133; usp. Ankica Marinović Bobinac i Dinka Marinović Jerolimov, *Vjerske zajednice u Hrvatskoj*, Prometej i Udruga za vjersku slobodu u Republici Hrvatskoj, Zagreb 2008., 45; Timothy Ware, *Pravoslavna crkva*, Prosvjeta, Zagreb 2005., 65. U govoru o dvadesetom stoljeću i odnosu pravoslavlja s borbenim ateistima, autor ističe da je Srpska pravoslavna crkva imala brojne mučenike koji su stradali u komunizmu i za vrijeme Drugog svjetskog rata kojih se Srbi živo sjećaju u novoj demokratskoj hrvatskoj državi. Potom nastavlja: „Trebâ priznati da je srpska crkvena hijerarhija na čelu s patrijarhom Pavlom (izabran 1990) osudila okrutnosti koje je počinila srpska vojska i paravojne postrojbe u Hrvatskoj i Bosni. Srpska crkva, kao što je na Pedeseticu 1992. izjavio Patrijarh, „nikad nije svoj narod učila da uzima tuđe ili da ubija da bi stjecala, no samo da brani vlastite svetinje“. Ovdje, 135. Brojni primjeri ponašanja Srpske pravoslavne svetosavske crkve za vrijeme srpske agresije na Hrvatsku devedesetih godina prošlog stoljeća upravo dovode u pitanje navedeno mišljenje (usp. na primjer, Patrijarh srpski Pavle, *Molitve i molbe. Besede, razgovori, propovedi, pisma i izjave*, Beogradsko izdavačko-grafičko zavod, Beograd 1997).

S druge pak strane, druga vjerska zajednica Katolička crkva, koja je u religijskom smislu institucijski prisutna u dvjema franjevačkim župama u to vrijeme tovarničkog dekanata (župa Borovo sa župnom crkvom Gospe Fatimske i župa Vukovar s franjevačkim samostanom i samostanskom crkvom sv. Filipa i Jakova), ostaje u gradu Vukovaru zajedno sa svojim vjerničkim zajednicama i drugim ljudima koji su ostali u Vukovaru, zatočena, opkoljena. Te dvije činjenice, pored drugih, situacijski obilježavaju religijske stavove i djelovanje navedenih konfesija u vukovarskom stradanju '91.

Kako je Srpska pravoslavna crkva napustila Vukovar neposredno prije samog napada srpskih paravojnih postrojbi i jedinica Jugoslavenske narodne vojske na grad, njeno ponašanje s obzirom na stradanje Vukovara '91. promišlja se u širem kontekstu općeg ponašanja Srpske pravoslavne crkve u pogledu ratnih događanja devedesetih godina prošlog stoljeća.

U bivšem sekularnom socijalističkom i komunističkom razdoblju, Srpska pravoslavna crkva bila je društveno marginalizirana. Sredinom osamdesetih godina prošlog stoljeća dolazi do približavanja između ondašnjih srbijanskih političkih vlasti, intelektualne elite i Srpske pravoslavne crkve. Međusobna suradnja i jedinstvo posebice se zrcali u proslavi šesto godišnjice Kosovske bitke. Na Kosovu, srpskoj zemlji i srpskoj memoriji, Slobodan Milošević jasno je i nedvosmisleno pokazao budući krvavi put i pohod kako bi sjedinio sve srpske zemlje, stvorio Veliku Srbiju i time spasio „ugroženi srpski“ narod riječima: „šest stoleća kasnije, danas opet smo u bitkama i predbitkama. One nisu naoružane, mada i takve još nisu isključene“.⁵

Srpska pravoslavna crkva nije osudila Miloševićev ratni govor, nego se aktivno uključila u ostvarivanje ideje ujedinjenja svih srpskih zemalja, naime u izgradnji Velike „nebeske Srbije“ kako ju je u svojoj poslanici nazvao šabačko-valjevski vladika Jovan Velimirović. Nakon sudjelovanja u Memorandumu, projektu Velike Srbije, prigodom proslave kosovske bitke, Srpska pravoslavna crkva organizirala je svečanosti nošenja kostiju kneza Lazara kroz srpske zemlje pri čemu je ta okupljanja pretvarala u političke i nacionalističke skupove.⁶

---

5 Usp. Božidar Javorović, *Uzroci i ciljevi srpske agresije na Hrvatsku*, u: *Ranjena Crkva u Hrvatskoj. Uništavanje sakralnih objekata u Hrvatskoj (1991.-12995.)*, gl. ur. fra Ilija Živković, Hrvatska biskupska konferencija, Hrvatski informativni centar, Hrvatska matica iseljenika, Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine Hrvatske, Zagreb 1996., 49-71, ovdje, 67.

6 Usp. B. Javorović, *Uzroci i ciljevi srpske agresije na Hrvatsku*, 67.

Ideju ujedinjenja svih srpskih zemalja, ili san o Velikoj Srbiji, zastupaju srpska intelektualna elita koja se okupljala u Društvu književnika Srbije, Srpskoj akademiji nauka i umetnosti i Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Graditelji srpske pravoslavne misli su Nikolaj Velimirović i Justin Popović i njihovi sljedbenici tzv. „justinovci“ episkopi Srpske pravoslavne crkve Amfilohije Radović, Irenej Bulović i Atanazije Jeftić, a plodovi njihovog etno-fundamentalizma,⁷ naime, srpskog nacionalizma s religijskom dimenzijom dobro su poznati.

Takvo jedinstvo i zajedničke interese (Srpske pravoslavne crkve i Srpske akademije nauka i umetnosti) zorno prikazuje poznata ikonografija - fotografija vladike Filareta koji ispred srpskog topa pozira s mitraljezom u ruci kod manastira Komogovine (između Gline i Kostajnice) u zajedništvu s akademikom,⁸ koji su srpsku agresiju na grad Vukovar, na Republiku Hrvatsku, pretvorili u „mistički sukob“ kršćanskih i protukršćanskih ideja, odnosno u borbu protiv zapadnog Zla, a srpske vojnike, koji su ubijali i zlostavljali ljude u Vukovaru, razorili i uništili sam grad Vukovar, nazvali su „svetim srpskim ratnicima“.⁹

Početak devedesetih prošlog stoljeća Srpska pravoslavna crkva dobiva značajnu socioreligijsku ulogu ugroženog srpskog naroda, homogenizira intelektualne srpske elite i postaje uporištem i zaštitnikom srpske nacije, kulture i identiteta¹⁰ kao i srpskog mesijanizma koji nadahnjuju „svetosavlje i kosovski mit“.¹¹ Nacionalnim, kulturnim, odgojno-obrazovnim zalaganjem Srpske pravoslavne crkve u društvu, pravoslavlje dobiva jednu od

7 Bassani Tibi, Razaranje religijskog mira na Balkanu, u: *Jukić 24/25*, Sarajevo-Samobor 1994/1995., 123-135, ovdje, 125. Autor ističe da je velikosrpski nacionalizam u biti etnofundamentalizam koji povezuje etničku ideologiju i religijsku dimenziju. Bitne njegove sastavnice su: religijski element (pravoslavno vjerovanje), isključivost grupe, iskonstruiranost slike o neprijatelju i demoniziranje drugih koje je potrebno uništiti. Usp. ovdje, 125.

8 M. Tomanić, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, 91. 204. 234.

9 M. Arsenijević, *Pravoslavlje i rat*, u: *Srpska konzervativna misao*. Ogladi br. 4, priredio Mirko Đorđević, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2003., 116-123, ovdje, 118.

10 Usp. Radmila Radić, Crkva i "srpsko pitanje", u: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. I. deo, priredio Nebojša Popov, Beograd 1996., 301-339; Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima“*, Ogladi br. 1, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2002; Mirko Đorđević (priredio), *Srpska konzervativna misao*, Ogladi br. 4, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2003.

11 Rudolf Chrysostomus Grill, Srpski mesijanizam. Život i misao episkopa Velimirovića, u: *Jukić*, 21/22/23, Sarajevo-Samobor 1991/1992/1993., 52-60.

središnjih uloga u srpskom društvu devedesetih godina prošlog stoljeća.

Kako je naprijed rečeno, u ovom radu samo će se istaknuti neki socioreligijski vidovi djelovanja Srpske pravoslavne crkve koji su bili u funkciji ratne retorike i koji su imali značajne posljedice za nesrpski narod tijekom vukovarskog stradanja '91. godine, odnosno tijekom srpske oružane agresije na Republiku Hrvatsku.

U tom smislu, potrebno je prije svega istaknuti „duhovnost kosturnica“. Naime, sveti arhijerejski sabor Srpske pravoslavne crkve u svibnju i u prosincu 1990. te u svibnju 1991. godine donosi odluku da se iskapaju kosti pobijenih Srba iz jama tijekom Drugog svjetskog rata i da se dostojanstveno sahrane blizu hramova i na druga za to pogodna mjesta kako bi se mogli „opojati“ kosti srpskih „novomučenika“ žrtava i stradanja srpskog naroda tijekom Drugog svjetskog rata.¹² Tako službeni list Srpske pravoslavne crkve (Pravoslavlje) objavljuje Poslanicu upućenu pravoslavnim vjernicima prigodom proslave svetog Save i molitvenog obilježavanja pedesetogodišnjice stradanja srpskog naroda (1941-1991), a vrhunac tog stradanja u vrijeme Drugog svjetskog rata (1941-1945) u kojoj se ističe:

“Dok otpočinjemo obeležavanje stradanja za Hrista u najnovijoj istoriji našega svetosavskog naroda kao otkrivanje njegove neprolazne slave u Hristu, stalno imajmo na umu, braćo i sestre, da naši sveti novomučenici, čije su kosti rasute od Kosova do Jadovna, nisu naš besmisleni gubitak, još manje poraz: oni su, naprotiv, naš najveći duhovni kapital, znak pobjede nad zlom, unutrašnjim i spoljašnjim, i jemstvo naše budućnosti – ne samo u vremenu nego i u večnosti Carstva Božjeg”.¹³

U tim religijskim manifestacijama između žrtava i onih koji mole za njih, odnosno sudionika te religijske manifestacije,

12 Patrijarh srpski Pavle, *Molitve i molbe. Besede, razgovori, propovedi, pisma i izjave*, Beogradsko izdavačko-grafički zavod, Beograd 1997.

13 *Glasnik*. Službeni list Srpske pravoslavne crkve LXXII (1991) 1, 3.; Patrijarh srpski Pavle, *Molitve i molbe. Besede, razgovori, propovedi, pisma i izjave*, 169, 185, 209, 213-217, 226, 294-297, 427, 459. Srpski Patrijarh Pavle je u navedenoj knjizi na brojnim mjestima ponavljao kako je “pedeset godina stajala pred nama dužnost da se opoju kosti naših otaca, braće, sestara i dečice, zbog vere pravoslavne i imena svoga, nevino postradali od zločinaca nad jamama, na stratištima i u logorima”. Ovdje 36. i dalje 46, 48-49, 126, 145, 167, 168, 179, 185, 208, 214, 217, 233, 234, 294, 418, 423-424, 483, 534. Potrebno je još istaknuti kako srpski patrijarh Pavle u ovoj knjizi govori o slobodi, odgovornosti i o dostojanstvu ljudske osobe tek početkom 1997. godine u kontekstu međusrpskih sukoba (ovdje 529, 530).

uspostavlja se vizualna komunikacija (izložene su kosti žrtava) koja cjelovito zahvaća sudionike religijske manifestacije u psihološkom, kulturnom, nacionalnom i religijskom smislu, a prije svega u osjećajnom smislu. U religijskom ozračju, uspostavlja se cjelovita komunikacija s poviješću svake pojedine osobe i nasiljem koje se nekad vršilo nad tim žrtvama. Jasno, pored molitve za njih, istodobno se pojavljuje i nagon za osvetom. Naime potrebno je osvetiti naneseo nasilje. Na taj način sama religijska žrtva postaje nasiljem nad živim sudionicima, jer je potrebno proliti krv onih koji su zlo nad njima počinili. Time, žrtva umjesto da postane „zamjenskom žrtvom“¹⁴ kojom se upravo izbjegava, sprečava i prekida nasilje, ona, oprečno samom svom smislu, generira nasilje u onima koji ih prinose. Mora se braniti ugroženi nacionalni i religijski identitet kao i prostori na koji se taj identitet ugrožava. Neprijatelj koji ga ugrožava jest nova demokratski izabrana hrvatska vlast koju je, kako bi postala stvarnim neprijateljem, potrebno poistovjetiti s nekadašnjim izvršiteljima nasilja nad srpskim žrtvama, naime s ustaškim režimom.

Dostatno je za to samo navesti promišljanje slavonskog vladike Lukijana o antisrpskom nastupanju ustaške države koji se objavljuje u službenom listu Srpske pravoslavne crkve od 15. ožujka 1991. godine, zatim promišljanje srpskog episkopa Amfilohija Radovića o „nužnosti rata“¹⁵ te pisma srpskog patrijarha Pavla Lordu Caringtonu objavljenog na naslovnoj stranici istog lista od 1. studenog 1991. godine u kojemu piše:

„Ti naši sunarodnici (Srbi u Hrvatskoj) iste vere i krvi, suočeni su sa sledećim kobnim izborom: ili će se oružjem u ruci izboriti za opstanak u istoj državi sa maticom srpskog naroda, ili će biti prisiljeni da se iz ove Nezavisne Države Hrvatske pre ili posle isele. Trećeg nema“.¹⁶

Vidljivo je da u „opojanju“ kostiju srpskih „novomučenika“ religija postaje vezom između prošlosti i sadašnjosti. Religija povećava osjećaj kolektivne pripadnosti, čuva i brani kosovski mit, identitet srpskog naroda koji je žrtva Drugog svjetskog rata. Činjenica da su Srbi pretrpjeli žrtvu u povijesti

14 Leo Lestingi, *Dal sacro al sacrificio. Note su religione e violenza*, Palomar, Bari 2003., 64-112.

15 Usp. Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o "nama" i "drugima"*, 86.

16 Zoran Milošević, *Politika i teologija*, Junir, Niš 1994., 155; M. Tomanić, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, 66. Cjelovito pismo koje je patrijarh Pavle uputio lordu Caringtonu nalazi se na stranicama 65-67.

i svijest kako su kao žrtva u prošlosti prolili krv zato što su po vjeri i naciji to što jesu, posebice se uprisutnjuju u svijesti o ugroženosti, opasnosti i strahu da im se to ne bi ponovno dogodilo s jedne strane. S druge strane to im dopušta, odnosno opravdava, kao da je prirodno pravo ubiti, protjerati one ljude, narod, koji se prepoznaje izvorom straha ili povijesnog izvršitelja žrtve nad srpskim narodom. Ta prividna kolektivna histerija straha u memoriji pretrpljenog stradanja i žrtve srpskog naroda tijekom Drugog svjetskog rata, stvorena pomoću „duhovnosti kosturnica“ Srpske pravoslavne crkve, stvorila je lažnu kolektivnu religijsko-nacionalnu histeriju ugroženosti srpskog naroda pred novoizabranim demokratskim hrvatskim vlastima. Time „duhovnost kosturnica“ Srpske pravoslavne crkve postaje moćnim izvorom, koji mobilizira i preoblikuje kolektivni osjećaj srpskog naroda i legitimira njegovo kolektivno djelovanje u stanju njegove ugroženosti.

Memorija pretrpljene žrtve Drugog svjetskog rata pomoću „duhovnosti kosturnica“ Srpske pravoslavne crkve, kolektivnom histerijom ugroženosti srpskog naroda od ponavljanja iste žrtve nadahnuti kosovskim mitom i svetosavljem, postaju razornim moćnim sredstvom kojima kolektivni nacionalni identitet i kolektivni osjećaj srpskog naroda preoblikuje u djelovanje koje se mobilizira u strategiju rata, odnosno u srpsku agresiju na Vukovar, na Republiku Hrvatsku.

Time je stradanje Vukovara '91. drugi dio ritualne nacionalno-religijske „memorije“ kosovskog mita, a posebice religijskog čina „opajanja“ srpskih „novomučenika“ pomoću „duhovnosti kosturnica“ koju je promicala Srpska pravoslavna crkva. Naime, prolijevanjem krvi vršitelja ranije žrtve, postiže se nacionalna zadovoljština, čistoća vlastite krvi te čistoća prostora na kojoj Srpska pravoslavna crkva osniva i novu Osječko-poljsku i baranjsku eparhiju.

Posebnu ulogu u ratnoj retorici imali su svjetovni i religijski mediji. Dok se u službenim glasilima Katoličke crkve u Hrvatskoj, poziva na mir, u službenim pravoslavnim medijima ne samo da se prešućuju srpski zločini nad vukovarskim braniteljima i civilima, nego ih se proglašava herojima. Samo stradanje Vukovara, jasno, nije našlo mjesta u službenom listu Srpske pravoslavne crkve, jer se u promicanju velikosrpskog nacionalizma i ujedinjavanja svih srpskih zemalja, nacionalnim srpskim medijima pridružuju i pravoslavni mediji kako bi se temeljito uništenje Vukovara prikazalo kao obranu ugroženog srpskog naroda u Hrvatskoj. Odnosno trebalo je uvjeriti srpski narod kako je potpuno uništenje Vukovara bogougodno djelo srpskog

pravednika, a njegovi rušitelji i zločinci osloboditelji srpskog naroda.¹⁷ „Glasnik“, službeni list Srpske pravoslavne crkve od 24. kolovoza do 18. studenoga 1991. godine ništa ne piše o Vukovaru. Samo je objavljena jedna fotografija episkopa u ruševinama sv. Nikole u Vukovaru. Urednike tog lista ne zanima sudbina pojedinih ljudi vukovarskog stradanja. Naime, ne zanimaju ih ljudi nego je stradanje Vukovara ostvarivanje ideje ujedinjenja svih srpskih zemalja i u tom smislu Srbi drže da je Vukovar oslobođen, a ne zauzet. Nakon tri godine vukovarskog stradanja, u službenom listu Srpske pravoslavne crkve od 1. siječnja 1995. godine pojavljuje se tekst o Vukovaru povodom objavljivanja knjige posvećenoj djeci pod naslovom „Umirao je u mukama“.¹⁸

Očito je kako službeni tisak Srpske pravoslavne crkve prešućuje stvarne zločine koje su Srbi počinili nad Hrvatima i nad drugim ljudima u vukovarskom stradanju '91. godine s jedne strane, a s druge pak strane veliča stradanja srpskog naroda u Drugom svjetskom ratu. Stavovi i promišljanja, koja se nalaze u pravoslavnim medijima, uglavnom se podudaraju sa srbijanskim režimskim medijima, a prije svega s mnogim stavovima članova Srpske akademije.¹⁹ Tako je na primjer u režimskim srbijanskim medijima (kao dnevni list „Politika“) u razdoblju od kolovoza 1990. do veljače 1991. godine prevladavala tema o „ugroženosti“ pravoslavnih vjernika i Srpske pravoslavne crkve u Hrvatskoj i drugdje izvan Srbije.²⁰ Osim tiskanih srbijanskih nacionalnih i pravoslavnih medija, zajedništvo srbijanskih političkih i duhovnih elita ističu i elektronski mediji, a posebice nacionalna televizija što se, na primjer, najbolje vidi u televizijskom prenošenju svečane akademije 27. siječnja 1991. godine povodom proslave sv. Save na Bogoslovnom fakultetu u Beogradu Srpske pravoslavne crkve.²¹ Tom je prigodom prije podne održana i svečana liturgija na kojoj je prigodnu riječ održao i dekan Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Zagrebu u kojoj je izrazio „probudenu nadu i

17 M. Tomanić, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, 6, 85, 134, 242.

18 M. Tomanić, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, 85.

19 Usp. Latinka Perović, Beg od modernizacije, u: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. I deo, priredio Nebojša Popov, Beograd 1996., 149-162, ovdje, 152-153.

20 Zoran Milošević, *Politika i teologija*, 138.

21 *Glasnik*. Službeni list Srpske pravoslavne crkve LXXII (1991) 2, 50-52. U svečanoj jutarnjoj liturgiji sudjelovali su dekani katoličkih bogoslovnih fakulteta među kojima je bio i dekan Katoličkog bogoslovnog fakulteta iz Zagreba dr. Tomislav Šagi-Bunić. No, međutim on nije sudjelovao u večernjoj svečanoj akademiji na kojoj je središnja tema bila stradanje srpskog naroda u Drugom svjetskom ratu.

tjeskobu“ te je pozvao i pravoslavne monahe i katoličke redovnike da do kraja moraju ustrajati u Kristovom poslanju za mir među ljudima i narodima, žrtvujući i vlastite živote za istinu, pravu ljubav, slobodu i mir!²²

Na temelju navedenih nekoliko socioreligijskih činjenica, jasno je kako se Srpska pravoslavna crkva nalazila u društvenoj funkciji velikosrpskog ekspanzionizma, u funkciji ostvarivanja ideje Velike Srbije, o ujedinjenju svih srpskih zemalja te u funkciji srpske ratne retorike i agresije na Vukovar, odnosno na Republiku Hrvatsku.

Katolička crkva i stradanje Vukovara '91.

Ponašanje i stavove Katoličke crkve naspram nametnutog rata i u pogledu vukovarskog stradanja '91. godine najbolje pokazuje govor pokojnog kardinala Kuharića na 15. kolovoza 1991. godine u Mariji Bistrici u kojem ističe da:

„Naše rodoljublje ne smije biti ni rasističko, ni imperijalističko, ni šovinističko. Naše rodoljublje je kršćansko. Stoga ponavljam ono što sam nedavno kazao u Petrinji: ako je moj protivnik spalio moju kuću, ja neću zapaliti njegovu! Ako je razorio moju crkvu, ja neću ni dirnuti njegovu, dapače, čuvat ću je. Ako je napustio svoj dom, ja neću ni igle uzeti iz njegova! Ako je ubio mojega oca, brata, sestru, ja neću vratiti istom mjerom nego ću poštivati život njegova oca, brata, sina, sestre! To moraju biti naša načela».²³

Katolička crkva nije željela rat i sve je učinila da do njega ne dođe. O ratu je imala jasan i jedinstven stav pri čemu je poštovala moralno načelo da se žrtva iz ljubavi prema svom životu, prema svojoj obitelji i domu, prema svojoj domovini, ima pravo braniti od nametnute i nepravedne srpske agresije. Ustrajala je uvijek da se obrana pridržava moralnih načela i da u obrambenom ratu ne prelazi u nasilje koje bi bilo izraz osvete i mržnje. Poziv je Katoličke crkve naviještati

22 Tomislav Janko Šagi-Bunić, *Prema civilizaciji ljubavi*, priredili Tomislav Zdenko Tenšek i Andrea Filić, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1998., 265-268.

23 Kardinal Franjo Kuharić, *Mir je djelo pravde. Poruke, propovijedi i apeli 1988.-1994.*, Glas Koncila, Zagreb 1999., 162; Franjo Šanjek, *Odnos kršćana prema naciji. Crkva i nacionalni identitet 1941.-2001.*, u: Stjepan Baloban (ur.), *Socijalna budućnost Hrvatske: kršćani, nacija, politika*, Europa, Glas Koncila 2002., 118.

pravedan mir, pomirenje i opraštanje.²⁴ Katolička crkva je sudjelovala u brojnim molitvenim skupovima i ekumenskim susretima i to zato da se zaustavi rat, da se moli za mir, da se istina objavi jer je žrtvovana kao i ljubav, da se moli za mir koji se izgrađuje i osigurava istinom, pravednošću, opraštanjem, pomirenjem i ljubavlju prema Bogu i čovjeku, zauzimala se za ljudska prava i dostojanstvo svake ljudske osobe protiveći se svakom nasilju, nepravdi i mržnji.²⁵ Katolička crkva nije imala „dvostrukog govora“ od kojih bi jedan govor bio za „internu upotrebu, koji bi bio ratoboran, drugi za vanjsku koji bi bio pomirljiv.“²⁶

Kako smo ranije naveli, religijska institucija Katoličke crkve u naselju Vukovar predstavljena u dvjema franjevačkim župama koje su pripadale tovarničkom dekanatu i njihove religijske zajednice ostale su zatočene u Vukovaru. Što čini Katolička crkva konkretno u vukovarskom stradanju '91? Djelovanje katoličke institucije moguće je naime promatrati na razini djelovanja vukovarskih franjevaca, na razini religioznog iskustva malih molitvenih zatočenih grupa i na razini religijskih simbola.

Vukovarski franjevci su, zajedno sa svojim narodom, proživjeli sve strahote vukovarskih stradanja. U ratnim stradanjima Vukovara, franjevci su bili velika moralna i duhovna potpora braniteljima i svim stanovnicima koji su bili zatočeni u gradu Vukovaru. Franjevci su se duhovno i pastoralno brinuli za svoje vjernike kao i za sve stanovnike koji su zatočeni u Vukovaru. Služili su, na primjer, mise za hrvatske branitelje u školi gdje je bio pripremljen „oltar“,²⁷

24 Govor kardinala Franje Kuharića 17. listopada 1995. Svetom Ocu, u: *Ranjena Crkva u Hrvatskoj. Uništavanje sakralnih objekata u Hrvatskoj (1991.-1995.)*, gl.ur. dr. fra Ilija Živković, Hrvatska biskupska konferencija, Hrvatski informativni centar, Hrvatska matica iseljenika, Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine Hrvatske, Zagreb 1996.,13.

25 Antun Škovrčević, Mirotvorna i ekumenska nastojanja crkvenih poglavara tijekom Domovinskog rata, u: *Ranjena crkva u Hrvatskoj*, 33-47, ovdje, 47; Usp. Mato Zovkić, Susreti vjerskih poglavara Bosne i Hercegovine 1991.-1995., u: *Raspeta Crkva u Bosni i Hercegovini.. Uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991-1996.)*, Banja Luka, Mostar, Sarajevo, Zagreb 1997., 82.

26 Franjo Šanjek, *Odnos kršćana prema naciji. Crkva i nacionalni identitet 1941.-2001.*, 117. 128.

27 Fra B. Kosec i dr., *Vukovarski franjevci u Domovinskom ratu. Ratne uzničke zabilješke*, Franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 1997., 20. 38; usp. Vine Mihaljević, Integracijsko djelovanje vojnih kapelana, u: *Društvena istraživanja* 10 (2001) 1-2 (51-52), 61-84; V. Mihaljević, Socioreligijsko promišljanje o Vukovaru kao paradigmi Muke. Od iskustva žrtve do iskustva Svetoga, u: *Muka kao nepresušno nadahnuće kulture. Vukovar kao paradigma Muke*, Zbornik radova s 4. međunarodnog znanstvenog skupa, Vukovar 22.-25. travnja 2004.,

dijelili krunice²⁸ koje imaju posebno mjesto u duhovnosti hrvatskih branitelja, redovito su posjećivali ranjene branitelje i sve druge ljude u bolnici, dijelili im svete sakramente i sa svima slavili svetu euharistiju.²⁹ Putem Radio Vukovara slavili su misu na skrovitu mjestu za sve vukovarske stradalnike. Dva puta dnevno molili su svetu krunicu i na taj način bili su u zajedništvu sa svim ljudima zatočenim, zlostavljanim i ubijanim u gradu Vukovaru.³⁰ Franjevci su zajedno s braniteljima, civilima i ranjenicima Vukovara zajedno trpjeli i u srpskim koncentracijskim logorima.³¹

Religiozno iskustvo pojedinca, molitva u malim grupama po podrumima i religijski simboli, također su od posebne važnosti za branitelje, civile i ranjenike koji su bili zatočeni u Vukovaru. Naime, budući da su srpski neprijateljski vojnici neprestano granatirali i napadali grad Vukovar, religijska institucija nije mogla posvuda biti prisutna sa svim svojim članovima vjerničke zajednice. Ljudi su silazili u podrume i u zajednička skloništa kako bi se zaštitili od neprijateljskog granatiranja. Kada su razrušena sakralna mjesta i obiteljske kuće postale nesigurnima i opasnima po živote ljudi, silazi se u podrume, skloništa (katakombe). O tome Pavao Pavičić piše:

„U njihovim podrumima, najprije su sijale električne svjetiljke, pa baterijske lampe, pa svijeće! Sada se tamo, u mraku i vlazi, u gladi i bolesti, krijese još samo njihove grozničave oči, kao posljednje svjetlo, jer ni naša sudbina neće imati smisla kada se ono ugasi“.³²

Tako je župna zajednica bila podijeljena u male zajednice, grupe ljudi i žena koji su bili u podrumima i u skloništim. Posve predani molitvi, zadnje uporište, nadu i smisao njihova trpljenja bio je Kristov križ. Smrti se nisu bojali, jer je postala dio njih, više su se bojali života s proživljenim vlastitim iskustvom. Potpuno nemoćni, bezvrijedni, izloženi

Pasionska baština, Zagreb, 2005., 285-306, (dijelom tekst objavljen u *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije* CXXXIV (2006) 11-12; 980-987); Ante Perković, Duhovnost kao čimbenik obrane Vukovara, u: *Vukovar '91. Značenje, vrednote, identitet*, Biblioteka Zbornici, knjiga 10, ur. J. Jurčević, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb 2000., 29-36.

28 Fra B. Kosec i dr., *Vukovarski franjevci u Domovinskom ratu. Ratne uzničke zabilješke*, 34, 42, 58.

29 Isto, 53, 67, 141, 143.

30 Isto, 42, 67.

31 Fra B. Kosec i dr., *Vukovarski franjevci u Domovinskom ratu. Ratne uzničke zabilješke*, 90-140.

32 Petar Janjić – Tromblon, *Žedni krvi. Gladni izdaje*, Vukovar 2004., 30.

samovoljni srpskih neprijatelja zajedno i pojedinačno u dubini svoga srca molili su Trpećeg Krista da ih spasi.

O iskustvu trpljenja zatočenih branitelja i civila Vukovara vrlo je teško, a možda i nemoguće, govoriti. Brojna su njihova osobna svjedočenja u vukovarskom zatočenju, u srpskim koncentracijskim logorima, u progonstvu, u povratku kao i svjedočenja hrvatskih zatvorenika o snazi molitve i jedinoj nadi u Boga i potpunom njihovom predanju Kristu patniku.³³ U molitvi i gotovo „fizičkim“ sjedinjenjem s religijskim simbolima vlastitih tijela, zavapili su za božanskim smilovanjem i zaštitom. Bespomoćnost, neizvjesnost i očaj u podrumima prikrivali su lica svih zatočenika, koji, izloženi samovoljni srpskih neprijateljskih vojnika, crpili su i dobivali religijsku snagu u molitvi i nošenju religijskih simbola koji su im bili posebna nebeska zaštita, sigurnost i mir.³⁴ U teškom iskustvu vukovarskog zatočeništva i srpskih logora, u velikom trpljenju i stradanju, dubokim iskustvom žrtve, svi nemoćni i nevini ljudi suobličuju se Muci Kristovoj u kojoj su jedino pronašli smisao i snagu za vlastito trpljenje. Njihovo trpljenje ima smisla u trpljenju križa, Kristovom križu koji spašava, jer Krist je uskrsnuo i živi. On je život, neuništivi i vječni, koji se u patnji križa solidarizira s čovjekom patnikom, s trpećim vukovarskim zatočenicima.

Ekumenski i dijaloški susreti Katoličke crkve i Srpske pravoslavne crkve za vrijeme Domovinskog rata

Za vrijeme domovinskog rata bilo je pet ekumensko-dijaloških katoličko-pravoslavno-muslimanskih susreta. U zajedničkim izjavama svi sudionici navedenih susreta zauzimali su se za to da se bezuvjetno prekine rat, bezuvjetno oslobode zatočeni, bezuvjetno prognani vrate svojim domovima s jedne strane, a s druge strane svi su osudili pak zločine, isticali su da nije riječ o vjerskom ratu i pozivali su vjernike na molitvu za mir. Ondašnji tajnik Vijeća

33 D. Rehak, *Putevima pakla kroz srpske koncentracijske logore 1991... U 21. stoljeće*, Hrvatsko društvo logoraša srpskih koncentracijskih logora, Zagreb, 2000; Vilim, Karlović, *Preživio sam Vukovar i Ovčaru*, Večernji list, Zagreb, 2011. i brojna druga.

34 Vine Mihaljević, Ivana Bendra, *Neki pokazatelji religioznosti stanovništva Vukovara za vrijeme opsada grada (25. kolovoza – 18. studenoga 1991)*, u: *Victor quia victima. Nada za Hrvatsku*, uredio Dražen Živić, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda, Ogranak Matice hrvatske Vukovara, Zagreb – Vukovar, 2012., 97-115, ovdje 110.

za ekumenizam Hrvatske biskupske konferencije Antun Škvorčević, današnji požeški biskup, o navedenim susretima piše: „Iz njihovih govora proizlazi neslaganje u tumačenju uzroka rata, ali to nikada nije bio izravan predmet njihove rasprave, niti su išli za tim da se oko toga slože, ističući da oni nisu političari. No, zacijelo je nužan veći odmak od nesretnih zbivanja da bi se točnije mogle izreći prosudbe i ocjene o ulozi pojedinih – pa i religijskih – čimbenika o ovome ratu“,³⁵ a o tome isto svjedoči i Mato Zovkić kada piše da „čitatelji ne mogu naslutiti da su se katolički i pravoslavni sudionici potpuno razlikovali u procjenama uzroka rata“.³⁶

Očito su postojale, a postoje još i danas bitne razlike i neslaganja o uzrocima ratnih događaja na našim prostorima '91. godine prošlog stoljeća. U suvremenim odnosima katolika i pravoslavaca upravo to postaje jednim od praktičnih problema, kako ističe sisački biskup Vlado Košić.³⁷ Naime, govoreći o aktualnim odnosima pravoslavaca i katolika, ističe da tijekom povijesti postoje svijetli primjeri tih odnosa kao Križanić u 17. stoljeću koji je kulturom i jezikoslovljem želio ostvariti dijalog između ruskog pravoslavlja i katolika, zatim Franjko Ksaver Pejačević u 18. stoljeću koji je pomoću poznavanja povijest pravoslavlja pokušao izgraditi ekumenske odnose između pravoslavnih Srba i katolika Hrvata te u 19. stoljeću đakovački biskup Strossmayer koji je kulturom, znanosti i umjetnošću želio postići crkveno jedinstvo. Biskup nadalje, uz dva dogmatska problema Filioque i papin primat u odnosima katolika i pravoslavnih, ističe i praktične probleme tih odnosa kao što je pitanje statusa grko-katolika u dijalog katolika i

---

35 Antun Škvorčević, *Mirotvorna i ekumenska nastojanja crkvenih poglavara tijekom Domovinskog rata*, 47. Tako autor nadalje piše da, nakon sastanka u franjevačkom samostanu u Slavanskom Brodu, u zajedničkoj izjavi za srpsku delegaciju nije bila prihvatljiva formulacija „događaji u Republici Hrvatskoj“ nego formulacija „u našim biskupijama i eparhijama“ obrazloživši činjenicom da se srpski narod u Hrvatskoj referendumom opredijelio za svoje rješenje. Taj sastanak trebao biti održan u Dalju, ali je u tom mjestu nakon srpskog osvajanja i pokolja neudržanih civila osnovana nova eparhija Osječko-poljska i baranjska na čije je čelo imenovan Lukijan koji je već ranije nakon pokolja u Borovu Selu blagoslovio naoružane neprijatelje.

36 Usp. Mato Zovkić, *Susreti vjerskih poglavara Bosne i Hercegovine 1991.-1995.*, u: *Raspeta Crkva u Bosni i Hercegovini. Uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991-1996.)*, Banja Luka, Mostar, Sarajevo, Zagreb 1997., 38.

37 Vlado Košić, *Katoličko-pravoslavni odnosi u Hrvatskoj i u Europi: šanse i perspektive*, u: *U služnju Božjem narodu*. Zbornik radova u čast msgr. dr. Antuna Škvorčevića, prvoga požeškoga biskupa prigodom 60. obljetnice života, 35. obljetnice svećeništva i 10. obljetnice biskupstva, Požega 2007., 391-413.

pravoslavnih što posebice prigovara Ruska pravoslavna crkva, zatim s tim povezan prozelitizam koji se prigovara katolicima kojeg se trebaju katolici odreći i na kraju treći, kako smo već naveli, praktični problem je određivanje uzroka nedavnih ratnih sukoba u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.³⁸ Prema njegovom mišljenju, izgleda da je vremenska distanca od domovinskog rata u većoj mjeri ostvarena, te je time ostvarena pretpostavka za zajedničku ocjenu uzroka i ciljeva toga nesretnog rata koji se dogodio na našim prostorima, što su dosada pravoslavni predstavnici izbjegavali učiniti iznoseći da je uzaludno bacati krivnju jedni na druge, jer zločinaca ima na sve strane kako to na primjer ističe na ekumenskom susretu održanom od 24. do 26. XI. 1992. u Zürichu (Švicarska) patrijarh Srpske pravoslavne Crkve gospodin Pavle.³⁹ U današnjem crkvenog govora o uzrocima srpske agresije na Hrvatsku, ne ističe se naime agresija nego se ističe kako nije riječ o vjerskom ratu te se naglašava da je riječ o velikim kušnjama u iskustvu ekumenizam o čemu je na primjer govorio đakovački biskup mons. Marin Srakić. On navodi kako su katolički i pravoslavni episkopi 1991. godine održali dva susreta s pozivom na molitvu za mir i nastavlja, ali upozorava da su to bili teški skupovi jer su prije svega svi episkopi i gotovo svi pravoslavni svećenici, koji su imali svoje sjedište u Hrvatskoj, ostavili na cjedilu svoje vjernike. Osim toga neki su se pravoslavni episkopi izjasnili u korist ove agresije, a neki pravoslavni parosi su i aktivno surađivali s agresorom.⁴⁰ Biskup Srakić je posebice naglasio da je nužan put pomirenja koji je dug i kamenit, a i koji je pretpostavka vjerodostojnosti evangelizacije. Također je i zagrebački nadbiskup mons. Josip Bozanić posjetio na to prigodom posjeta srpskom patrijarhu Pavlu u Beogradu 2000. godine kada je rekao da crkve nisu vodile rat u Hrvatskoj i da nije riječ o vjerskom ratu, a o uzrocima srpske agresije nije bilo riječi. Biskup Košić, pozivajući se na evanđeosku istinu koja oslobađa (Iv 8,32), u pogledu nedavnih događaja poručuje: „što prije sve uključene strane u te sukobe upoznaju i priznaju istinu, to će se prije ukloniti barijere koje priječe iskreni dijalog. Sigurno veoma je važno reći da taj rat nije bio ni međuvjerski, ni međunacionalni nego da mu je uzrok bio politički“.⁴¹ Navodi i znakove nade koji prema nekim empirijskim pokazateljima projekta Hrvatske biskupske

---

38 Usp. Vlado Košić, *Katoličko-pravoslavni odnosi u Hrvatskoj i u Europi: šanse i perspektive*, 399-402.

39 Isto, 400-401.

40 Isto, 401.

41 Isto, 402.

konferencije CROPAX – *Croatia patiens pacificat* (Hrvatska na patnji gradi mir) iz 2000. godine pokazuju nastajanje pozitivnog ozračja za ekumenizam među vjerama i narodima.

I danas hrabri vukovarski novinar, pokojni Siniša Glavašević, „poziva i upozorava“ kao i vukovarske žene kojima možemo pridružiti glas poljskog predsjednika Raczkiewicza koji je uputio Papi Piju XII. u pogledu „šutnje“ Crkve za vrijeme Drugog svjetskog rata: „Sveti Oče, božanski su zakoni prekršeni, ljudsko je dostojanstvo pogaženo, stotine je tisuća ljudi ubijeno bez suđenja, obitelji su nasilno raspršene, crkve su oskvrnjene ili zatvorene, vjera se nalazi u katakombama: eto tako izgleda Poljska u izvješćima koja nam stižu. U ovome tragičnom trenutku moj narod (...) ne traži neku diplomatsku i materijalnu pomoć (...) već samo jednu riječ koja će jasno i razgovijetno ukazati gdje je zlo i njegovi sramotni sluge... Neka glas Svetog Oca prekine šutnju smrti“.⁴² Upravo danas ne smije se prešućivati istina niti se smije sudjelovati u njenom prešućivanju, jer jedino Istina oslobađa. A snagu (ne)moć, vjerodostojnost religije za vrijeme ratnih događanja na našim prostorima, snagu brojnih poziva najviših vjerskih predstavnika da se prekine rat, da se moli za mir, neprijeporno dovode u pitanje ne samo vukovarsko stradanje '91. godine, nego nekoliko godina kasnije, i Srebrenica.

Uloga i značenje religije u obnovi razrušenog Vukovara

Srpska obnova Vukovara

Srpska pravoslavna crkva, kako je naprijed rečeno, devedesetih godina prošlog stoljeća imala je parohije koje su do 1991. godine pripadale Sremskoj dijecezi, a danas pripadaju Osječkopoljskoj i baranjskoj eparhiji s tri arhijerejska namjesništva: Baranjsko, Vukovarsko i Osječko. Arhijerejsko namesništvo Vukovara, sa sjedištem u Vukovaru, ima parohije Borovonaseljsku u Borovu Naselju, prvu parohiju Vukovara sv. Nikole i drugu parohiju Prepodobne matere Paraskeve na Dobroj Vodi. Nakon što su Srbi privremeno zauzeli Vukovar, zajedno sa Srpskom pravoslavnom crkvom, pokušali su obnovom grada i njegovih sakralnih pravoslavnih objekata, kao na primjer

---

⁴² Zizola, Giancarlo, *Utopija Ivana XXIII.*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1977., 86.

obnovom parohije sv. Nikole u Vukovaru, izgraditi novi, srpski Vukovar.

Za vrijeme okupacije Vukovara izdali su knjižicu o stradanjima pravoslavnih hramova 1991. srpske oblasti u Hrvatskoj koju su napisali Dinko Davidov, Radomir Stanić i Miroslav Timotijević. Autori opširno u toj knjižici govore o stradanjima pravoslavnih hramova za vrijeme Drugog svjetskog rata i ističu da su stradanja srpskih pravoslavnih sakralnih objekata devedesetih prošlog stoljeća nastavak „duhovnog genocida“ u kojemu je posebno prikazan sudbinski odnos srpskog naroda s pravoslavnom svetosavskom crkvom. Početkom prosinca 1991. godine ističu da je blizu 100 pravoslavnih hramova različito oštećeno i uništeno. U Osječkopoljskoj i baranjskoj eparhiji oštećeno je ili uništeno 26 hramova, a posebno je uništen hram sv. Nikole u Vukovaru ili kako autori pišu:

„Najteži, sablasni utisak apokaliptičnog stradanja ostavlja zlokobni Vukovar. Potresno i sumorno delujući kao teško oštećena kglomeracija, Vukovar kao mrtav grad samuje bez ljudi ali i bez očuvanih i donedavno kulturno i duhovno aktivnih spomenika kojima se ponosio. Pusti, s mirisom zgarišta, obezličeni u spoljnim oblicima i izgledima, oštećenih i često šutom zasutih enterijera, vukovarski spomenici neisčezlog šarma a među njima nekoliko razorenih hramova, mauzoleja i kapela, čeka isceliteljsku ruku čoveka da bi bili spaseni“.

U knjižici pak „Hram sv. Oca Nikolaja u Vukovaru: stradanje i obnova“ iz 1995. godine ističe se da je „srpski Vukovar postao zatočenik i žrtva hrvatskog genocidnog fašističkog progona i jezuitske ideje o istrebljenju srpskog naroda sa srpskih vekovnih ognjišta“. Hrvati su Srbima nametnuli rat separatističkom politikom, i kako autori dalje ističu, odmah se „nakon oslobođenja Vukovara 18. studenog 1991. godine“ pristupilo obnovi srpskog pravoslavnog hrama sv. Nikole koji je „stožer srpstva i svetosavske duhovnosti“. Već 1993. želja je bila da se hram u Vukovaru obnovi u potpunosti u suradnji Srpske pravoslavne crkve, Regionalnog zavoda za zaštitu kulturnih i prirodnih dobara u Vukovaru (osnovanog 1992.), Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Republike Srbije iz Beograda, Zavod za zaštitu spomenika i kulture iz Niša (tražena je pomoć i od međunarodne organizacije za zaštitu kulturnih spomenika UNESCO-a).

Protiv stvaranja „novog srpskog grada“ obnovom razrušenog hrvatskog grada na obalama Dunava, grupa

autora, na poticaj Družbe Braće hrvatskoga zmaja, objavila je Otvoreno pismo srpskoj, europskoj i svjetskoj javnosti u kojemu opominju srpske bezumnike: neka znaju kako na tlu razorenog Vukovara (koje je tijekom tri mjeseca natapano junačkom krvlju branitelja i mučeničkim suzama žitelja) svaki kamen ili cigla njegova razrušenog povijesnoga urbanog sustava, svaki metar njegovih obrambenih rovova i svaki podrum koji je pružao zaštitu njegovim žiteljima u sadašnjoj ratnoj agresiji – tvore za sadašnje i sve buduće hrvatske naraštaje trajan, neodvojiv dio vlastitog humanog i nacionalnog bića, posvećenu baštinu o čijoj će sudbini, zaštititi i obnovi isključivo oni sami odlučivati⁴³.⁴³ Budući da Srbi drže da su „oslobodili“ Vukovar 18. studenoga 1991. godine, njegovu obnovu su planirali kao novo pravoslavno, duhovno i srpsko, nacionalno središte Slavonije.

Hrvatska obnova Vukovara

Kako je naprijed već istaknuto, u Vukovaru je devedesetih godina prošlog stoljeća Katolička crkva imala dvije župe Tovarničkog dekanata (Franjevačka župa i samostan sv. Filipa i Jakova i župa Svetog Josipa Radnika - Borovo Naselje, (s crkvama sv. Josipa Radnika i Gospe Fatimske) s filijalom u Lipovači koje su tada pripadale Đakovačko Bosanskoj i Srijemskoj biskupiji. Danas te dvije franjevačke župe pripadaju mitropoliji Đakovačko-osječkoj. Na Sajmištu je 2003. godine osnovana nova župa Kraljice mučenika s filijalom Bogdanovci koju vode svjetovni svećenici. Sve župe danas pripadaju Vukovarskom dekanatu.

Nakon izlaska iz srpskih koncentracijskih logora, katolički vukovarski svećenici, franjevci i dalje su se brinuli za duhovnu i pastoralnu skrb za svoje preživjele vjernike u progonstvu u Župnom uredu za župu Vukovar u franjevačkoj župi sv. Križa u Sigetu u Zagrebu.⁴⁴ Po povratku u Vukovar stanovali su u Samačkom hotelu gdje je u sobi broj 801, fra

---

43 Objavljeno u *Vjesniku* 30. XI. 1991. i *Večernjem listu* 1. XII. 1991., prema Branka Šulc, *Razorena spomenička baština i opljačkana kulturna dobra*, u: *Vukovar – vjekovni hrvatski grad na Dunavu*, gl. urednik Igor Karaman, Nakladnička kuća „Dr. Feletar“ Koprivnica, Zagreb 1994., 461-483, ovdje, 470. A Družba Braće hrvatskog zmaja, podržala je i projekt *Vukovar, biser – suza na hrvatskom oku*, koji je kasnije realiziran kao monografija *Vukovar – vjekovni hrvatski grad na Dunavu* objavljena 1994. godine.

44 Fra Branimir Kosec i fra Ante Perković, *Kronika franjevačkog samostana u Vukovaru. Godine progonstva i povratka*, Ogranak Matice hrvatske Vukovar, Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda Zagreb, Vukovar 2009., 35.

Ante Perković slavio prvu svetu misu u Vukovaru, Zornicu s nekolicinom povratnika.⁴⁵ Zatim, u početku iz Osijeka, a u siječnju 1998. godine iz stana na Olajnici gdje boravi fra Branimir Kosec, zajedno duhovno skrbe za povratnike. Prije svega nalaze mjesto za euharistijsko slavljenje gdje se okuplja zajednica vjernika obnavljanjem kapele Žalosne Gospe na Starom katoličkom groblju,⁴⁶ a potom u montažnoj kapelici u samostanskom dvorištu⁴⁷ i u razrušenoj samostanskoj crkvi. Vukovarski franjevci posjećivali su povratnike, dijelili sakramente, predavali vjeronauk u školama i župnoj zajednici te su pristupili obnovi samostana i crkve. Intenzivno su počeli s duhovnom i materijalnom obnovom Vukovara. Tako se nakon osam godina glas prvog crkvenog zvona čuo na Veliku Subotu 1999., na blagdan sv. Filipa i Jakova devetnaestorici krizmanika prvu krizmu podijelio je đakovački biskup. Na Dan državnosti, 30. svibnja 1999., slavljena je prva sveta pričest za dvadesetčetvoricu pričesnika. Za materijalnu obnovu brinuo se Zavod za zaštitu svih građevina u Vukovaru, Konzervativni zavod i samo ministarstvo iz Zagreba, a svećenici su ozdravljali ranjena srca i duše povratnika.⁴⁸

Početak povratka prognanih katoličkih župnih zajednica i njihovih franjevaca obilježava ekumenski susret katoličkih i pravoslavnih svećenika. Naime, u zgradi porušenog Hrvatskog doma 17. ožujka 1998. godine bio je ekumenski susret katoličkih i pravoslavnih svećenika koji je organizirao đakovački biskup dr. Marin Srakić. Na tom susretu sudjelovala su još 35 katoličkih svećenika i biskup Đuro Gašparović te 30 pravoslavnih svećenika s dva njihova episkopa i to osječko-poljski i daljski Lukijan i Vasilije iz Srijemskih Karlovaca. Kroničari su dalje zabilježili da, nakon što su pročitali biblijski tekst o povjerenju, biskup Srakić predstavio je viziju zajedništva i izmirenja. Nakon toga svi su se pojedinačno predstavili i citirali druge biblijske tekstove o slozi i suživota, pri čemu nitko od prisutnih pravoslavnih svećenika i episkopa nije niti osjetio potrebu za bilo kakvom isprikom kao da se nije ništa dogodilo.⁴⁹ To je ukazalo na teški i dugi put i proces mira, pomirenja, praštanja, uzajamnog povjerenja te ekumenizma i dijaloga.

Pored duhovne i pastoralne skrbi za povratnike, u zabilježbi o primopredaji vukovarske crkve i samostana novom svećeniku fra Branimir Kosec piše: „Nakon sedam

---

45 Isto, 331.

46 Isto, 212.

47 Isto, 240.

48 Usp. isto, 251-253.

49 Isto, 195-196.

godina progona počeo je povratak. Mi smo se svećenici vratili među prvima. To su bili teški dani. Prošle godine silni sprovodi“,⁵⁰ zbog ekshumiranih žrtava. Novi pak gvardijan, u osobnim redovničkim i ljudskim dvojbama i zgrožen nad onim što je doživio u razrušenom Vukovaru piše: istina o Vukovaru je „doživjeti Boga koji grli svoga Sina na križu“.51

Navedena franjevačka kronika o progonstvu i povratku na najbolji način ocrta početak duhovne i materijalne obnove Vukovara. Vidljivo je da nakon povratka Vukovaraca iz progonstva posebnu ulogu ima religija u obnavljanju i strukturiranju vjerničkog, društvenog i kulturnog života u gradu Vukovaru. Kao što smo već naveli, na početku povratka neki civilni objekti u Vukovaru privremeno su pretvoreni u sakralne prostore gdje se slavila euharistija, središnji obred okupljanja zajednice, gdje su se dijelili sveti sakramenti i obavljali osnovni crkveni administrativni poslovi za funkcioniranje župne zajednice do obnavljanja sakralnih objekata, crkava, župnih dvorana i domova. Obrednim okupljanjem zajednice strukturira se vukovarska religijska, vjernička zajednica povratnika koja postaje snažnim pokretačem duhovne, društvene, kulturne i materijalne obnove. O tome posebice svjedoči franjevački Pastoralni centar sv. Bone gdje se, uz Gradski muzej, u procesu integracije i obnove vukovarskog društva događaju brojna duhovna, književna, glazbena, dramska i likovna događanja.

Posebnu ulogu imaju vukovarski franjevci, promicatelji evanđeoskog življenja, svjedočenja i služenja te čuvari hrvatskog katoličkog puka i njegove kulture. Pastoralnom metodom aktivne jezgre župne zajednice ostvaruju evangelizaciju i katehezu pojedinih dobnih skupina vjernika: djece, mladih, starijih, obitelji i bolesnih. Takav pastoralni pristup živoj i dinamičnoj župnoj zajednici zrcali se u liturgijskim i pastoralnim skupinama, u molitvenim i biblijskim zajednicama, u skupini bračnih parova, u grupi čitača, u dječjim skupinama i društvenim zajednicama, u zajednicama franjevačke provenijencije, u katehetskim, suradničkim,

---

50 Isto, 292, 299.

51 Zlatko Špehar, *Tajna staroga mosta – dnevnik koji to nije*, Ogranak Matice hrvatske Vukovar, Vukovar 2012., 148. Autor dalje piše: „Istina o Vukovaru. Krhkost oslonca na sebe pokazivala je strah. Puno je istina kolalo uokolo. Imale su čudna lica, neobrijana, izopačena, ružna ... pa ona blijeđa koja se nisu našla u prostoru i vremenu, ona izvan granica, sa sjever, zapada. Vukovarci – povratnici su govorili drugo. Oni žive istinu. ... Ljudi su izgledali drugačije, ljudskije. Njihova tužna sjećanja su se nizala u svjetlu ne zaborava. Njima nisu grijali želju za nekom osvetom. Bili su tihi u patnji i gorljivi u životu“ (ovdje, 148)

informatičkim i jezičnim skupinama te u župnim hodočašćima.⁵²

Zatim navedeni religijski obredi masovnih pokapanja ekshumiranih žrtava branitelja i civila srpske oružane agresije na Vukovar postaju zajedničkim brojnim okupljanjem povratnika sjedinjenih u žalosti i patnji. U njihovoj duhovnosti i pobožnosti posebno pak mjesto zauzima štovanje sv. Bone u Vukovaru te štovanje „Ranjenog Isusa“ koji je svjedok njegova razaranja i nada novoga života. Neosporno je k tome i religijsko obilježje svih kulturnih spomenika koji su posvećeni žrtvama iz Domovinskog rata (razasuti bijeli križevi, Veliki Križ na groblju branitelja, monumentalni bijeli Križ na ušću Vuke u Dunav, metafizika krunica na drvenom križu na Ovčari, snažni religijski simboli). Upravo ti simboli obilježavaju „kulturu križa“ koja je samo i jedino mogla nositi pretrpljenu patnju Vukovara i koja se jedino mogla suočiti s razrušenim Vukovarom te iz temelja ga obnavljati i ponovno graditi. Ta kultura prožima i nadahnjuje cjelokupni duhovni, kulturni i društveni život Vukovaraca. Ovčara i sve Ovčare Vukovara, postaju snažna mjesta i simboli nacionalnog i religijskog identiteta, svjedoci istine, poziv na čišćenja pamćenja i nada u pravedni mir. Vukovar, simbol slobode, otpora i stvaranja hrvatske države, postaje svetom hrvatskom baštinom.

Religija tako pridonosi razvoju i memoriji Vukovara materijalnom obnovom religijske i kulturne baštine (crkve, samostan, kapelice, križevi krajputaši, groblja), strukturiranjem župne zajednice, obnavljanjem duhovnog i pastoralnog života dinamičke zajednica vjernika, društvenom integracijom i solidarnošću (crkveni karitas), ekumenskim dijalogom i tolerancijom između različitih vjerskih zajednica gdje međuvjerski i kulturni dijalog postaje načinom življenja kako bi se izbjeglo ponavljanje iskustva nedavne prošlosti – vukovarsko stradanja '91. godine - i kako se ne bi žrtvovala istina i pravednost. Jer „nema mira u svijetu bez mira među religijama“ upozorava suvremeni njemački teolog (Hans Küng), a to zorno potvrđuju Asiški molitveni dani za toliko potrebit mir. Vukovarskoj memoriji slobode i otpora hrvatskog naroda, religija pridonosi svojim religijskim pamćenjem križa i krunice u kojemu je Vukovar „križ“ i „šutnja“. No, potrebno je imati na umu da je za Srpsku pravoslavnu crkvu, svetosavsku, i srpski narod Vukovar pak priziva staro sjećanje na žrtvu iz Drugog svjetskog rata i stvara novo zloпамćenje duhovnog genocida (kao nastavak

---

52 Fra Ivica Jagodić, *Crkva i vukovarski franjevci, Franjevački samostan Vukovar*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Vukovar, Vukovar, 2011.

Drugog svjetskog rata), oslobođenje, a ne porobljavanje Vukovara i stvaranje srpskog grada.

U aktualnim različitim memorijama vukovarskog stradanja '91. potreban je „vukovarski Assisi“, mir na koji su pozvane sve religijske vjerske zajednice, kako bi se ostvarili priznanje, ispovijest, kajanje, pravednost, tolerancija, čišćenje pamćenja, ekumenizam i dijalog.

Istaknimo još jedanput da religija u „vukovarskom iskustvu“ ima vrlo važnu ulogu na osobnoj razini gdje je religija egzistencijalno smisljeno uporište postojanja i iscjeliteljska snaga u življenju ratnog iskustva. Na društvenoj razini religija igra vrlo važnu ulogu u integraciji i revitalizaciji cjelokupnog vukovarskog društva, a na kulturnoj pak razini snažni religijski simboli prožimaju kulturno stvaralaštvo. Iz „kulture križa“ prelazi se u kulturu življenja gdje religija bitno pridonosi stvaranju i izgradnji nove vukovarske kulture solidarnosti, mira, dijaloga, snošljivosti i pluralizma, gdje štiti dostojanstvo ljudske osobe, jednakost svih ljudi, istinu i pravednost te izgrađuje duhovni, kulturni i nacionalni identitet kao jamstvo u svim drugim europskim i globalizacijskim procesima. Kada je ugroženo potpuno postojanje pojedinca i zajednice, posljednji smisao nalazi se u religiji, trpljenju Kristova križa s jedne, a s druge strane kada se takva situacija obnavlja, religija postaje najsnažnijim izvorom obnoviteljske snage i na razini pojedinca koji oprašta zbog spasenja i na razini zajednice koja gradi novu kulturu ljubavi, pravednosti, mira, dijaloga i tolerancije. Snažni religijski simboli, kao Križ na ušću Vuke u Dunav, ne sakralizira prostor nego iskupljuje, otkupljuje veliko stradanje hrvatskog naroda u Vukovaru i oslobađa ga od patnje. Križ otvara nadu u novi život i stvarno je prisutna djelujuća ljubav u Vukovaru koja ozdravlja ranjene ljude i osposobljava ih za stvaranje nove pluralne društvene i kulturne zbilje. U tom znaku križa, stvara se nova vukovarska kultura u perspektivi zbiljskog mira.

Zaključak

Katolička crkva i Srpska pravoslavna crkva imale su znatnu ulogu u ratnim događanjima u Vukovaru '91. godine, u duhovnoj i materijalnoj obnovi Vukovara u razdoblju nakon rata te utječu na današnja suvremena crkvena i društvena događanja promicanjem i zagovaranjem mira, pravednosti, ekumenizma, dijaloga i tolerancije među različitim religijama i narodima.

U kontekstu vukovarskog stradanja '91. godine, Srpska pravoslavna crkva promičući „duhovnost kosturnica“ ulazi u rat na tragu memorije o stradanju nevinih žrtava srpskog naroda tijekom Drugog svjetskog rata, na tragu čuvanja simbola kosovskog mita i svetosavlja, čuvanju kulturnog i nacionalnog identiteta, promičući kolektivni osjećaj ugroženosti i potrebu ujedinjenja svih srpskih zemalja. Ona se nalazi u društvenoj funkciji kolektivnog djelovanja srpskog naroda koji vrši agresiju na Vukovar, odnosno na Republiku Hrvatsku. Srpska pravoslavna crkva djeluje u čvrstom društvenom okviru srbijanskog društva. Taj politički društveni okvir ne samo da se nije raspao početkom devedesetih prošlog stoljeća nego je osnažen religijskom dimenzijom. U takvom društvenom okviru, funkcionalna društvena dimenzija Srpske pravoslavne crkve, svetosavske znatno ističe prvenstvo nacionalnog nad religijskim govorom, nacionalne nad religijskom svijesti, nacionalnog nad religijskim djelovanjem i nacionalnih nad religijskim simbolima i mitovima. Stoga je za nju nije riječ o „zauzimanju nego oslobađanja Vukovara“, a njegova obnova, obnova je srpskog svetosavskog pravoslavnog grada na desnoj obali Dunava. U takvom današnjem kontekstu retorički ekumenizam nalazi se pred velikim izazovom praktičnog, zbiljskog odjelotvorenja.

Katolička je crkva u vukovarskim stradanjima štitila ljudske osobe, ljudsko dostojanstvo, slobodu, prava svojih vjernika kao i svih ljudi. U religioznom iskustvu pojedinca i malih molitvenih grupa te u franjevačkom pastoralu za vrijeme vukovarskog stradanja, prepoznaje se bitni sadržaj religije, naime ono što religija zapravo jest. Potpuno predanje zatočenih vukovarskih civila, branitelja i ranjenika Kristu koji trpi i spašava, postaje zadnjim smislom i uporištem njihova preživljavanja kako u vukovarskom zatočenju ili u srpskim koncentracijskim logorima. Njihov govor Raspetom Kristu jamči da sami ne postanu žrtva vlastite žrtve, svjesni da oni koji su ubijeni, spašeni su Kristovim križem, a oni koji su preživjeli – žive Kristov križ, odnosno nemjerljivu Božju ljubav prema čovjeku iskazanu u Kristovoj žrtvi. Takvo je djelovanje usmjereno prema izgradnji pravednog i istinitog mira, pravednog društva u ozračju međusobnog povjerenja, zbiljskog ekumenizma, religijskog dijaloga i snošljivosti. Tada mir, ekumenizam i dijalog nemaju alternative.

Literatura

Arsenijević, Matej. *Pravoslavlje i rat*. // Srpska konzervativna misao. Oglеди br. 4. / priredio Mirko Đorđević. Beograd : Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2003., str. 116-123.

Bassani Tibi. *Razaranje religijskog mira na Balkanu*. // *Jukić* 24/25. Sarajevo-Samobor: 1994/1995., str. 123-135.

Grill, Rudolf. Chrysostomus. Srpski mesijanizam. Život i misao episkopa Velimirovića, // *Jukić*, 21/22/23. Sarajevo-Samobor: 1991/1992/1993., str. 52-60.

Jagodić, fra Ivica. *Crkva i vukovarski franjevci*. Vukovar : Franjevački samostan Vukovar, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Vukovar, 2011.

Janjić, Petar – Tromblon. *Žedni krvi. Gladni izdaje*, Vukovar : Hrvatsko društvo srpskih koncentracijskih logora, 2004.

Javorović, Božidar (1996), Uzroci i ciljevi srpske agresija na Hrvatsku, // *Ranjena Crkva u Hrvatskoj. Uništavanje sakralnih objekata u Hrvatskoj (1991.-12995.)*. / gl. ur. fra Ilija Živković. Zagreb : Hrvatska biskupska konferencija, Hrvatski informativni centar, Hrvatska matica iseljenika, Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine Hrvatske, str. 49-71.

Jukić, Jakov. *Budućnost religije*. Split : Matica Hrvatska, 1991.

Karlović, Vilim. *Preživio sam Vukovar i Ovčaru*. Zagreb : Večernji list, 2011.

Kolarić, Juraj. *Pravoslavni*. Zagreb : Veritas, Revija sv. Antuna Padovanskoga, 1985.

Kosec, Branimir; Perković, Ante; Mikić, Ivan; Antunović, Slavko; Berišić, Smiljan. *Vukovarski franjevci u Domovinskom ratu. Ratne i uzničke zabilješke*. Zagreb : Franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda, 1997.

Kosec, fra Branimir, Perković, fra Ante. *Kronika franjevačkog samostana u Vukovaru. Godine progonstva i povratka*. Vukovar : Ogranak Matice hrvatske; Zagreb : Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda, 2009.

Košić, Vlado. *Katoličko-pravoslavni odnosi u Hrvatskoj i u Europi: šanse i perspektive // U služnju Božjem narodu*.

Zbornik radova u čast msgr. dr. Antuna Škvorčevića, prvoga požeškoga biskupa prigodom 60. obljetnice života, 35. obljetnice svećeništva i 10. obljetnice biskupstva. Požega : Biskupski ordinarijat, 2007.

Kuharić, Franjo. *Mir je djelo pravde. Poruke, propovijedi i apeli 1988.-1994.* Zagreb : Glas Koncila, 1999.

Lestingi, Leo. *Dal sacro al sacrificio. Note su religione e violenza.* Bari : Palomar, 2003.

Marinović Bobinac, Ankica i Marinović Jerolimov, Dinka. *Vjerske zajednice u Hrvatskoj.* Zagreb : Prometej i Udruga za vjersku slobodu u Republici Hrvatskoj, 2008.

Mihaljević, Vine. Integracijsko djelovanje vojnih kapelana. *Društvena istraživanja* 10, (2001) 1-2 (51-52), str. 61-84.

Mihaljević, Vine. *Socioreligijsko promišljanje o Vukovaru kao paradigmi Muke. Od iskustva žrtve do iskustva Svetoga. Muka kao nepresušno nadahnuće kulture. Vukovar kao paradigma Muke.* // Zbornik radova s 4. međunarodnog znanstvenog skupa, Vukovar 22.-25. travnja 2004. Zagreb : Pasijska baština, 2005., str. 285-306.

Mihaljević, Vine i Bendra, Ivana. Neki pokazatelji religioznosti stanovništva Vukovara za vrijeme opsada grada (25. kolovoza – 18. studenoga 1991). // *Victor quia victima. Nada za Hrvatsku.* / uredio Dražen Živić. Zagreb : Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Zagreb : Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda; Vukovar : Ogranak Matice hrvatske, 2012., str. 97-115.

Milosavljević, Olivera. *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima“.* Ogladi br. 1. Beograd : Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.

Milošević, Zoran. *Politika i teologija.* Niš : Junir, 1994.

Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880.-1991. po naseljima. Zagreb : Državni zavod za statistiku, 1998., str. 3319-3333.

Patrijarh srpski Pavle. *Molitve i molbe. Besede, razgovori, propovedi, pisma i izjave.* Beograd : Beogradsko izdavačko-grafički zavod, 1997.

Perković, Ante. Duhovnost kao čimbenik obrane Vukovara, // *Vukovar '91. Značenje, vrednote, identitet.*

Biblioteka Zbornici, knjiga 10. / ur. J. Jurčević. Zagreb : Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2000., str. 29-36.

Perović, Latinka. Beg od modernizacije, // *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju. I deo.* / priredio Nebojša Popov. Beograd, 1996., str. 149-162.

Radić, Radmila. *Crkva i "srpsko pitanje"*, // *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju. I. deo.* / priredio Nebojša Popov. Beograd, 1996., str. 301-339.

Rehak, Danijel. *Putevima pakla u 21. stoljeće : kroz srpske koncentracijske logore.* Zagreb : Hrvatsko društvo logoraša srpskih koncentracijskih logora, 2000.

Skledar, Nikola. *Zbilja religije. Religija o sebi i u socio-kulturnom kontekstu.* Zagreb : Hrvatsko filozofsko društvo, 1991.

Srpska konzervativna misao. Oglеди br. 4. / priredio Mirko Đorđević. Beograd : Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2003.

Šanjek, Franjo. Odnos kršćana prema naciji. Crkva i nacionalni identitet 1941.-2001., // *Socijalna budućnost Hrvatske: kršćani, nacija, politika, Europa.* / ur. Stjepan Baloban. Zagreb : Glas Koncila, 2002.

Šagi - Bunić, Tomislav Janko. *Prema civilizaciji ljubavi.* // priredili Tomislav Zdenko Tenšek i Andrea Filić. Zagreb : Kršćanska sadašnjost, 1998.

Škovrčević, Antun. Mirotvorna i ekumenska nastojanja crkvenih poglavara tijekom Domovinskog rata, // *Ranjena crkva u Hrvatskoj, Uništavanje sakralnih objekata u Hrvatskoj (1991.-12995.).* / gl. ur. fra Ilija Živković. Zagreb : Hrvatska biskupska konferencija : Hrvatski informativni centar : Hrvatska matica iseljenika : Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine Hrvatske, 1996., str. 33-47.

Špehar, Zlatko. *Tajna staroga mosta – dnevnik koji to nije.* Vukovar : Ogranak Matice hrvatske, 2012.

Šulc, Branka. Razorena spomenička baština i opljačkana kulturna dobra, // *Vukovar – vjekovni hrvatski grad na Dunavu.* / gl. urednik Igor Karaman. Koprivnica : Nakladnička kuća „Dr. Feletar“, 1994., str. 461-483.

Tomanić, Milorad. *Srpska Crkva u ratu i ratovi u njoj,* Beograd : Medijska knjižara Krug, 2001.

Ware, Timothy. *Pravoslavna crkva*, Zagreb : Prosvjeta, 2005.

Zizola, Giancarlo. *Utopija Ivana XXIII.* Zagreb : Kršćanska sadašnjost, 1977.

Zovkić, Mato. *Susreti vjerskih poglavara Bosne i Hercegovine 1991.-1995.* // *Raspeta Crkva u Bosni i Hercegovini. Uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991-1996.)*. Sarajevo : Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine, 1997., str. 35-82.